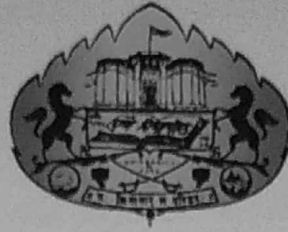

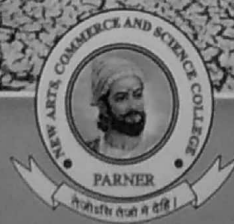
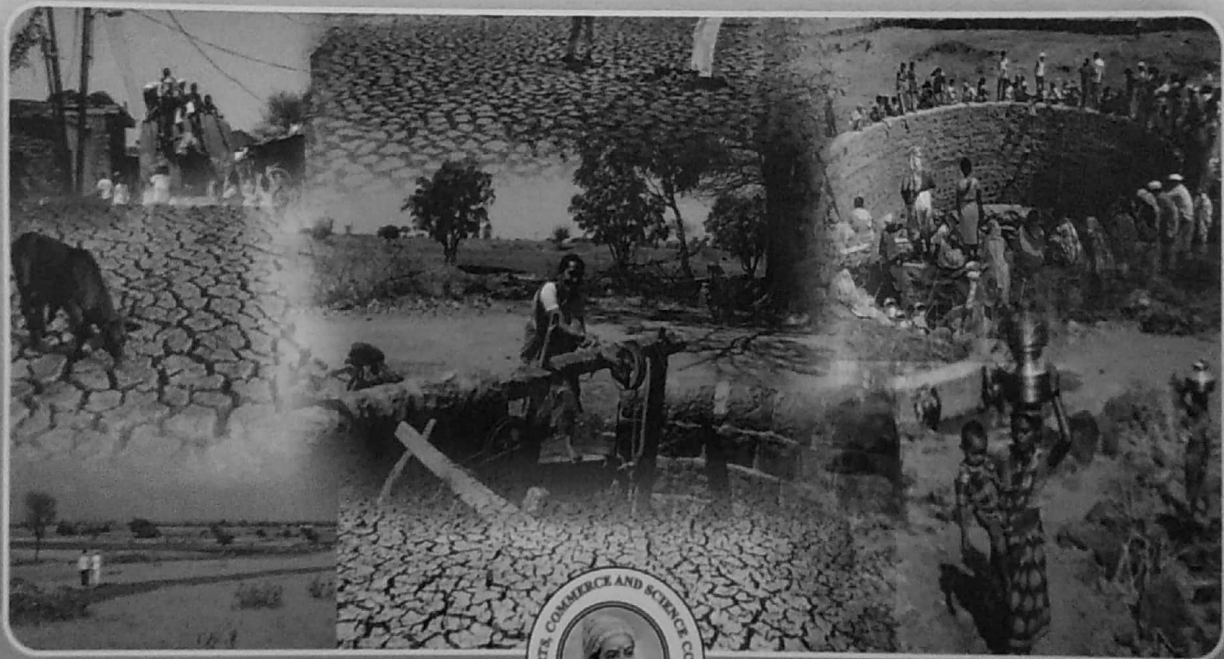
ISSN: 2229-5623, January 2017, Journal

National Seminar on
"Drought in Maharashtra: Eco-political Perspectives"

Sponsored by

B.C.U.D., S.P.P.U and
The Unique Institute of Higher Learning, Pune
January 12th 2017

✧ Organised by ✧

Department of Political Science
New Arts, Commerce and Science College, Parner

Tal: Parner, Dist: Ahmednagar,

**National Seminar
On**

**Drought in Maharashtra:
Eco- Political Perspectives**

12 January 2017

Editorial Board

Prin. Dr. R. K. Aher

V. Prin. Dr. T. S. Thopate

Prof. G.S. Mundhe

(Co-ordinator)

Prof. V. K. Ghotale

Prof. S. R. Gholwe

Prof. A. S. Fulari

ISSN: 2229 - 5623, January 2017

अनुक्रमणिका

अ. क्र	शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृ. क्र
1	पाण्याचे कायदेशीर अराजक	प्रदीप पुरंदरे	1
2	चितळे समितीचा अहवाल : काही मुद्दे	प्रदीप पुरंदरे	10
3	जलयुक्त शिवार अभियान : दुर्भिक्ष - भूजलाच्या वैज्ञानिक आकलनाचे !	कुमार शिरारकर	23
4	दुष्काळाला सामोरं जाताना	विवेक घोटाळे , गोकुळ मुंढे	34
5	जलयुक्त शिवार अभियान या योजनेचे समिक्षात्मक मुल्यमापण	सोमिनाथ घोळवे	41
6	महाराष्ट्रातील दुष्काळ : संशोधन प्रकल्पाची काही संक्षिप्त टिपणे	केदार देशमुख	48
7	विदर्भातील जलसिंचनाची स्थिती आणि समस्या	माधव चोले ✓	54
8	महाराष्ट्रातील दुष्काळ : शोध आणि बोध	वीरेंद्र धनशेट्टी	60
9	अहिल्याबाईंच्या दुष्काळ निवारण संबंधी आर्थिक धोरण	सोनवणे सुजाता रामदास	63
10	महाराष्ट्रातील दुष्काळ, पाणीपुरवठा आणि खाजगीकरण : एक दृष्टिक्षेप	बनसोडे विलास भारतराव	66
11	दुष्काळ आणि महिला	सुहास नवले	70
12	सौराष्ट्रातील दुष्काळ : काही निरीक्षणे	महेश शिरापूरकर , केदार देशमुख	73
13	Drought in Maharashtra : A Result of Pro-Drought Policy and Unscientific Approach	Kumar Shiralkar	76

विदर्भातील जलसिंचनाची स्थिती आणि समस्या

माधव चोले

1970 ते 1980 च्या दशकात भारतातील अनेक राज्यातून आणि राज्यांतर्गत विकासाचा प्रादेशिक असमतोलपणा पुढे आलेला होता. त्याचे कारण मंद गतीने विकास आणि आर्थिक नियोजनाला आलेले अपयश. विदर्भाच्या मागासलेपणात मुख्यतः जलसिंचनात उर्वरित महाराष्ट्राच्या तुलनेत स्थिती, जलसिंचनाच्या अनुशेषासंबंधी आतापर्यंतच्या शासकिय, - गैर शासकिय समित्यांचे अहवाल, त्यांचे निष्कर्ष, विदर्भात जलसिंचनाच्या अडचणी, शासनाची भूमिका.

1. विदर्भ विकास महासभेचा अहवाल (1980) :-

1980 साली राज्यात 1719.57 हजार हेक्टर सिंचन होते. त्यात विभागनिहाय कोकण - 33.12 हजार हेक्टर प.महाराष्ट्र 895.24, मराठवाडा 397.35 विदर्भात 392.25 हजार हेक्टर, 1980 साली ओलिताखाली जमिन राज्य सरासरीत विदर्भ राज्य सरासरीपेक्षा 48.57 हजार हेक्टरने मागे असलेला दिसतो. विदर्भात 22.81% जमीन ओलिताखाली प.महाराष्ट्राच्या तुलनेत विदर्भातील 179.21 हजार हेक्टर जमीन सिंचनरहीत होती. सिंचनाचा मागासलेपणा दुर करण्यासाठी 106.461 कोटी रुपये खर्च होणे आवश्यक आहे.

2. दांडेकर समिती अहवाल (1983) :- 1983 साली राज्याची सिंचन क्षमता 4114.28 हजार हेक्टर होती त्यात विदर्भाचा 734.67 हजार हेक्टर (17.24%) प.महाराष्ट्राच्या तुलनेत विदर्भ 1580.5 हजार हेक्टरने मागासलेला आढळतो. राज्य सरासरी प्रमाणाच्या तुलनेत विदर्भ, 161.70 हजार हेक्टर मागे होता. समितीच्या मते राज्य सरासरी आणि विदर्भातील सिंचन तफावत दुर करण्यासाठी 52.731 लाख रुपयाचा निधी आवश्यक आहे.

3. प्रभुसीता व पी.सी.सरकार :- (1985-86) 1985-86 साली सिंचनात विकसित जिल्हे - भंडारा, चंद्रपूर आणि गडचिरोली हे पुर्वीपासून सिंचन असलेले आहेत. परंतु प.महाराष्ट्रातील विकसित जिल्हे हे मागील 20 ते 25 वर्षा दरम्यान सिंचन क्षम बनले आहेत. या समितीच्या मते - प.महाराष्ट्रातील सिंचन क्षमता विदर्भपेक्षा 30.18 जास्त असल्याचे आढळते.

4. निर्देशांक व अनुशेष समिती :- (1994) 1994 साली महाराष्ट्रातील एकूण सिंचनाचा अनुशेष 7418 कोटी रुपये त्यात विदर्भ - 4.083 कोटी (55.4%) होता. प.महाराष्ट्राच्या तुलनेत विदर्भातील सिंचनाचा अनुशेष 3,533 कोटी (47.63%) जास्त आहे. समितीच्या मते, विदर्भाचा सिंचन अनुशेष, इतर विभागापेक्षा जास्त आहे. 1994 ला विदर्भाचा सिंचनाचा अनेकशे 7,94,710 हेक्टरचा होता.

5. 2010 ला विदर्भाचा अनुशेष :- 1994 चा अनुशेष दुर होणे बाकी आहे. जुन 2010 ला अमरावती विभागाचा 2,55,120 ह्यार हेक्टरचा आहे नवीन अनुशेष निर्माण होवू नये असे सरकारने 2000 मध्ये सांगितलेले आहे. जुन 2010 ला विदर्भाचा अनुशेष - 11,58,000 हेक्टर काढलेला आहे.

तक्ता क□मांक - 1 मध्ये

राज्यातील वेगवेगळ्या विभागातील 1982 पासून ते 2010 पर्यंत चा 28 वर्षांतील सिंचनाच्या अनुशेषात वाढ झालेली विभागावर माहिती तक्ता क□मांक 1 मध्ये दाखविलेली आहे. (1982 - दांडेकर समिती, 1994 - अनुशेष निर्देशांक समिती, 2010 - महाराष्ट्र जलसंपत्ती, नियमन प्राधिकरण वार्षिक अहवाल - 2010-2011) आधार घेतलेला आहे.

तक्ता क□मांक -2 मध्ये

सिंचनात विभागवार झालेली वाढ (हेक्टरमध्ये व पिकाखालील जमिनीच्या तुलनेत सिंचन क्षमतेची टक्केवारी दिलेली आहे.) दांडेकर समिती 1982 निर्देशांक व अनुशेष समितीचा अंतिम अहवाल 1994महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण मुंबईचा वार्षिक अहवाल- 2010-11

महाराष्ट्रातील खोरेनिहाय जलसंपत्तीची उपलब्ध स्थिती :-

1. गोदावरी खोऱ्यातील 34.185 दलधमी अनुशेष पाण्यापैकी विदर्भात 21,264 दलधमी पाणी उपलब्ध आहे श्वेत पत्रिकेत दिल्याप्रमाणे 1 दलधमी पाण्यापासून 150 हेक्टरचे सिंचन होऊ शकते. खोरे निहाय विदर्भाचा कसा फायदा होऊ शकतो याचा विचार केल्यास गोदावरी खोऱ्यातून उपलब्ध पाण्यातून अंदाजे 31,90,000 हेक्टरची सिंचन क्षमता विदर्भात निर्माण होऊ शकते.

2. तापी खोऱ्यातून विदर्भाला अंदाजे 2900 दलधमी पाणी उपलब्ध आहे या पाण्यातून 4,37000 हेक्टरची सिंचन क्षमता निर्माण होऊ शकते. रबी समतुल्ये मध्ये ही सिंचन क्षमता 1.5 पट होते. विदर्भात उपलब्ध असलेल्या पाण्यातून 83% पिकाखालील क्षेत्र ओलिताखाली येऊ शकते.

दुस-या सिंचन आयोगाने सुध्दा विदर्भात सर्वात जास्त सिंचन क्षमता आहे. हे मान्य केले आहे.

3. कृष्णा खोऱ्यामध्ये लवादानुसार अनुशेष 16,355 दलधमी पाण्यापैकी मराठवाऱ्याचा पाण्याचा हिस्सा सोडण्यास संपूर्ण पाण्याचा वापर झाला आहे. पण विदर्भात उपलब्ध पाण्यापैकी फक्त 30% टक्के पाणी वापराचे प्रकल्प पूर्ण झाले. व ह्या उपलब्ध पाण्यातून मोठ्या प्रमाणात औष्णिक विद्युत प्रकल्पाला वापरली जाते. उपलब्ध वीज प.महाराष्ट्रात तर भार नियमन, वीजेची अनिश्चितता विदर्भाला सोसावा लागतो. पाणी औष्णिक विद्युत प्रकल्पांना वापरल्याने सिंचन क्षमता 30% वरून कमी झालेली आहे. जे प्रकल्प बांधकामादिन आहेत. त्यातील बऱ्याच प्रकल्पाचे काम वनजमिनीच्या अडचणीमुळे बंद आहे.

भुगर्भातील बिहीरीद्वारे होणार्या सिंचनाची विभागवार माहिती :-

(तक्ता क०मांक - 4 मध्ये दिलेली आहे)

जलसंपदा विभागाचा वार्षिक अहवाल (2009-10) बरिल तक्त्यातील माहितीवरून विदर्भातील विहिरीचे जलसिंचन हे सर्वात कमी आहे (कोकणात विहिरीचे सिंचन अपवाद) सर्वात जास्त विहिरीचे सिंचन अनुक्रमे नाशिक, पुणे, मधील प.महाराष्ट्रात नंतर मराठवाडा नंतर विदर्भ अशी स्थिती आहे.

कृषीसाठी वीज वापर :-

शेतीसाठी वीज वापराची विभागावर स्थिती भयानक आहे. ज्या विदर्भात मोठ्या प्रमाणात वीज निर्माण होते, वीज निर्मितीसाठी 30% पाणी वापरली जाते. आणि वीजेचा वापर सर्वात जास्त प.महाराष्ट्रात होते आणि भारनियमन विदर्भाला असते एकट्या पुणे जिल्ह्यात जेवढी वीज वापरली जाते. तेवढी पुर्ण विदर्भात वापरली जाते. दांडेकर समिती आणि अनुशेष निर्देशांक समितीच्या पध्दतीनुसार 31.03.2011 रोजी राज्यांच्या कृषी पंपाचा एकूण अनुशेष 4,85,683 आहे या अनुशेषापैकी विदर्भाचा कृषी पंपाचा अनुशेष - 3,59,856 आहे. कृषी पंपाकरिता जी वीज वापरण्यात येते. त्यांच्या प०ति हेक्टर सरासरी वीज वापर कोकणात 97.36 युनिट नाशिक-विभागात 1433.20 युनिट, पुणे विभागात 1281.89 युनिट, मराठवाडा 867.95 युनिट, तर विदर्भात 390.15 युनिट आहे याचाच अर्थ विदर्भात शेतीसाठी वीज वापर फारच कमी आहे.

विदर्भाचा व मराठवाड्याचा सिंचन निधी उर्वरित महाराष्ट्रात वळविला आहे ०:-

तक्ता क०मांक 3 मध्ये - विदर्भ व मराठवाड्याचा सिंचन निधी उर्वरित महाराष्ट्रात वळविण्याची पुर्ण माहिती आहे. (2002 - 2003 पासून 2005 -2006 पर्यंत) त्यासाठी आधार - राज्यपालांचे निर्देशपत्र याचा उल्लेख जलसिंचन अनुशेष श्वेतपत्रिका 2.3 मध्ये आहे. संदर्भात राज्यपालांचे निधी वाटपाचे आदेश शासनाने न पाळल्याने उच्च न्यायालयाने शासनाला फटकारलेले आहे. न्यायालयाच्या निकालाचे सातत्याने उलंघन होत आहे.

केळकर समितीचे निरीक्षण ०:- 1) प्रादेशिक असमतोलपणा जाणून घेवून समतोल विकासासाठी कौंग०ेस राष्ट्रवादी सरकारने 2011 मध्ये अर्थतज्ञ विजय केळकरांच्या अध्यक्षतेखाली हि समिती नियुक्त करण्यात आली. या समितीने 2015 च्या विधीमंडळात अहवाल चर्चेला ठेवला. 2) या अहवालावर विशेषता मराठवाडा विदर्भाच्या भाजपा, सेना आमदारांनी टिका केली. 3) समितीने अनुशेषासाठी जिल्हा की तालुका घटक ठेवावा या वादात न पडता कारण तो वाद यापूर्वीच होवून गेलेला आहे. अनुशेषासाठी जिल्हा घटक ठेवल्यास विदर्भाला तर तालुका ठेवल्यास प.महाराष्ट्राला जास्त निधी मिळतो. या वादात समिती न पडता विदर्भ व मराठवाड्याला जास्तीचा निधी कसा मिळेल आणि पं.महाराष्ट्रातील दुष्काळी तालुके यांचाही विकास कसा होईल याचा विचार केलेला आहे. उदा: माण, खटाव, सांगोला या सारखे तालुके वर्षानुवर्षे दुष्काळग०स्त राहिलेले आहेत. 4) समितीने 44 दुष्काळी तालुके आणि 85 टंचाईग०स्त तालुके प्राधान्याने निधी द्यावा अशी शिफारस केलेली आहे. दुष्काळी तालुक्यांची सं०या प.महाराष्ट्रात जास्त आहे. तेवढ्यापुरतीच समितीने तालुका हा निकष ठेवलेला आहे. त्यामुळे प.महाराष्ट्राचा निधीचे झुकते माफ दिलेले

आहे. 5) समितीला वाटते प.महाराष्ट्राचा विकास होत असतांना विदर्भ व मराठवाड्यातील स्थिती बिघडत आहे असे समितीचे निरीक्षण आहे. त्यासाठी समितीने मराठवाड्याला एकुण निधीचा 25% निधी द्यावा सध्या 15.45% निधी देण्यात येतो. तर विदर्भाला 33% निधी देण्यात यावा. सध्या 32.88% निधी देण्यात येतो. 6) समितीने मराठवाडा कोकण, अमरावती विभागाच्या तुलनेत पुणे विभागात विक्रीची जलसिंचन प्रकल्पाची नोंद केली आहे. त्यासाठी समितीने विदर्भ, मराठवाड्याला जलदगतीने निधी उपलब्ध करून द्यावा. 7) समितीच्या निरीक्षणात विदर्भात 2013-14 या वर्षात सिंचन प्रकल्पावर 2 हजार 243 कोटी रुपये खर्च करण्याचे उद्दिष्टे असतांना केवळ 917 कोटी रुपये खर्च झाल्याचे वास्तव समोर आले आहे. नव्या सरकारसमोर अनुशेष निर्मूलनाची गती वाढवण्याचे आवाहन आहे. 8) सरकारच्या लेखी विदर्भातील बुलढाणा, अकोला, वाशीम आणि अमरावती चा चार जिल्ह्यांचा 2.34 लाख हेक्टरचा सिंचन अनुशेष शिल्लक आहे. 9) अमरावती (2009) मध्ये अमरावती विभागाचा सिंचनाचा अनुशेष दूर करण्यासाठी पाच वर्षांचा कार्यक्रम आखण्यात आला होता. वेळापत्रक कोलडमल्याने 2015-16 पर्यंत ही मुद्दत वाढून देण्यात आली आहे. 10) पश्चिम विदर्भातील अनुशेष निर्मूलनावर 106 प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी 13 हजार 725 कोटी खर्च झालेला आहे तर 7 हजार 84 कोटी खर्चाचे नियोजन बाकी आहे. 11) अनुशेष निर्मूलनाची गती संथ गतीने आहे कारण वेळेवर निधी न मिळणे पुरेसे कर्मचारी नसणे, कंत्राटदारांनी अर्धवट कामे सोडून देणे

विदर्भातील जलसिंचनाच्या अडचणी :-

1. विदर्भात वनक्षेत्र 38% आहे, विदर्भात वनक्षेत्र अधिक असल्याने सिंचन प्रकल्पास वनसंवर्धन कायदा (1980) अडचणीचा ठरत आहे. या कायदानुसार वन जमीन उपलब्ध झाल्याशिवाय सिंचनाचे प्रकल्प सुरु करता येत नाही. मुंबई अट वनजमिनीची किंमत (छ.झ.त.) व पर्यायी वनीकरणाकरिता द्यावयाची जमीन व अशा जमिनीवर वन वाढवण्याकरिता लागणारा निधी जमा केल्यानंतर अंतिम मान्यता केंद्राकडून मिळते. यासाठी किमान 5 ते 30 वर्षे लागतात. विदर्भ सोडून इतर भागात वन नसल्याने प्रकल्प सुरु करण्यास अडचण नाही उदा :- विदर्भात हुमन प्रकल्प यामुळेच रूखडला आहे. (चंद्रपुर)

2. सध्यास्थितीत विदर्भात 147 सिंचन प्रकल्पाचे काम वनजमिनीमुळे अडलेले आहे व ह्या प्रकल्पाची निर्माण होणारी सिंचन क्षमता 12,17,599 हेक्टर आहे या प्रकल्पाला लागणारी वनजमीन फक्त 24,873 हेक्टर आहे जी विदर्भातील एकुण वनजमिनीच्या अर्धा टक्का सुध्दा नाही. तसेच प्रकल्पाचे लाभाव्य गुणोत्तर काढत असतांना वनाकरिता लागणार्या निधीचा 25% व आदिवासी भागातील 50% वजा करत लाभाव्य गुणोत्तर काढण्यात येतो. शासनाच्या या अटीमुळे विदर्भातील अनेक प्रकल्प लाभाव्य गुणोत्तर पूर्ण करत नसल्याने रद्द होतात त्यामुळे गडचिरोली, चंद्रपुर, गोंदिया व नागपूर या चार जिल्ह्यातील अनेक सिंचन प्रकल्पाचे काम वनजमिनीच्या अडचणीमुळे थांबवलेले आहे.

3. श्वेत पत्रिकेच्या परिच्छेद 9.11 मध्ये जे प्राथमिक अवस्थेत प्रत्येक वीट व सज्ज 10 प्रकल्प बांधिलेले आहेत, त्यापैकी 7 विदर्भातील आहेत, व त्याची किंमत खजरा 2.21 500 हेक्टर आहे हे सर्व प्रकल्प प्राथमिक अवस्थेत असल्याचे कारण म्हणजे सज्ज 5 ते 25 कोट्यात वनजमीन मिळवण्यास लागलेला विवेक होय.
4. पत्रिकेच्या पृष्ठ 108 वर 25% हक्कातून कमी खर्च झालेला प्रकारांची संख्या 46 आहे त्यापैकी विदर्भातील मीठे 6 व मध्य 19 वर एकूण 25 प्रकल्प आहेत व 25 प्रकल्पांची सिंचनक्षमता 5.33 लाख हेक्टर आहे.
5. मा.राज्यपालांनी 14.03.2012 मध्ये निर्देश देतून विदर्भातील एका सिंचन प्रकल्पात दुसऱ्या सिंचन प्रकल्पावर खर्च करण्याचे आदेश निर्दिष्ट केलेले आहेत. यानुसार 300 कोटीचे प्रस्ताव आहेत पण त्याची अंमलबजावणी झालेली नाही.
6. पाटबंधारे विभागाला राज्यपालांनी निर्देश देतून कर्मचारी भरतीचे आदेश दिलेले आहेत तरी त्याची अंमलबजावणी नाही विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळाकडे मंजूर पदांची जवळपास 84 उपअभियंते व 371 शाखा अभियंत्यांची पदे रिक्त आहेत. आठ पी.टि.व्ही.केन लागू मध्ये मंजूर 102 पैकी 35 पदे व अमरावती विमानात 157 मंजूर पदांपैकी 32 रिक्त आहेत.
7. श्वेत पत्रिकेत असाही उल्लेख केलेला आहे. की प्रगत सिंचन प्रकल्प पूर्ण झाल्याशिवाय प्राथमिक अवस्थेतील किंवा 25% हून कमी खर्च झालेले प्रकल्प थांबवून नवीन प्रकल्प पुन बनवणे हा उद्देश जाहिर केल्याने विदर्भातील सर्वात जास्त प्राथमिक अवस्थेतील सिंचन प्रकल्प थांबवण्याची शक्यता आहे.

संदर्भ :-

- 1) Census of India - 1931, vol, XII, central provinces and Berar, part 2 -100-110.
- 2) फडके. व. दि. 1969, विनायका शतकातील महाराष्ट्र, खंड - 3, पृ. 40
- 3) pandke d, y, 1979, politics and language himalaya publication, bombay, page 30.31
- 4) किमतकर मधुकर, डिसेंबर 2012, महाराष्ट्र शासनाची राज्यातील सिंचनेची प्रगती व भविष्यातील वाटचाल, पृष्ठ- 2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12.
- 5) देशपांडे विचारक आणि कुलकर्णी अंजली, 1993 विदर्भाच्या नवे विकास, मार्च 17, अंक तिसरा, ऑक्टोबर - डिसेंबर, पृष्ठ 240 - 243
- 6) उखळकर आ. आ. 1993, विदर्भ : आर्थिक विकास आणि श्रमोपेक्षा, विदर्भ विकास मंडळ प्रकाशन वायपूर, पृ. 5-7.
- 7) Prabhu seeta, k and p.c.sankar, 1992 Identification of levels of development : case of maharashtra, economic and political weekly - (EPW) september page - 1413-1416

- 8) Report of Indicators and backlog committee, 2000 Government of maharashtra, Department of planing, bombay page . 40-41
- 9) पुर्वोक्त, उखळकर, आ. श्रा. 1983, पृ 8,9
- 10) अर्थबोध पत्रिका खंड9अंक12मार्च2011,पृष्ठ 16,17,18,19,20,22,23,25.
- 11) किंमतकर मधुकर,14 ऑगस्ट 2010, भविष्यातील विकासकरीता वेगळ्या विदर्भ राज्याशिवाय अन्य पर्याय नाही. विदर्भाला सुखी करा, साधना, पुणे , पृष्ठ- 22, 23.
- 12) देशपांडे विनायक श्रीधर, 21 मार्च 2013 कसे साधणार संतुलन विदर्भात? लोकसत्ता पृष्ठ-10
- 13) पुर्वोक्त सत्यशोधन समिती, 1984, पृ 43-44
- 14) 15) 21 मार्च 2013 लोकसत्ता.मुंबई, पृष्ठ- 3
- 16) पुर्वोक्त, उखळकर आ. श्रा. 1983, पृ, 10-11
- 17) Kale yoganand and v.m.vaidya,1990, separate vidarbha : the only Alternative page,1-3
- 18) कडुकर हेमंत अरुणराव, 2006 जुलै, विदर्भाचे मागासलेपण आणि विदर्भ वैधानिक विकास मंडळ: एक अभ्यास, राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग, पुणे विद्यापीठ पुणे. (अप्रकाशित)
- 19) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी , 2008-09 अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियोजन विभाग महाराष्ट्र शासन मुंबई. पृष्ठ-108, 109, 110,111.
- 20) संतोष प्रधान, 14 एप्रिल-2015, प्रादेशिक वाद वाढतच जाणार ? लोकसत्ता मुंबई.
- 21) सिध्देश्वर डुकरे, 24 डिसेंबर 2014, केळकर समितीचा अहवाल सादर - विदर्भास स्वायत्तता देता येईल, सकाळ न्युज नेटवर्क पृष्ठ-2.
- 22) तुपार बोडके, 22 डिसेंबर-2014, केळकर समितीच्या शिफारशी - महाराष्ट्र टाईम्स, नागपूर.
- 23) अमरावती प्रतिनिधी, 9 नोव्हेंबर-2014, लोकसत्ता अमरावती.

लेखक - माधव चोले, राज्यशास्त्र विभाग, देगलूर महाविद्यालय देगलूर. ता. देगलूर, जिल्हा - नांदेड